

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUNHARHU (P3)

HUKURI 2024

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 100

Xiletelo xa makoreketelo lexi xi na tipheji ta 8.

MAAVELO YA TIMARAKA**XIYENGE XA A: XITSALWANA: TIMARAKA TA****50****VUNDZENI NA MAKUNGUHATELO****VM = 30****RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI****RXV = 15****XIVUMBEKO****X = 05****NTSENGO****50****XIYENGE XA B: XITSHURIWA XA XITSALWAMBIKO:
TIMARAKA TA****2 x 25 = 50****VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO****VMX = 15****RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI****RXV = 10****NTSENGO****25****MIMFUNGHO LEYI NGA TIRHISIWAKA EKA MAKOREKETELO**

MFUNGHO	NHLAMUSELO
–	Ehansi ka xihoxo xin'wana na xin'wana xa mapeletelo na mahikahatelo.
ll	Etlhelo ra xinene eka swivulwa leswi nga twisisekiki.
=	Etlhelo ra xinene loko mukamberiwa a nga avangi xitshuriwa xa yena hi tindzimana.
m	Etlhelo ra xinene loko ku ri na mbuyelelo wa timhaka kumbe marito.
/	Loko a hlanganisile marito.
⊂	Loko a hambanisile marito.
←	A a fanele a sungurile ekusunguleni ka majini eximatsini.
→	A nga fikangi emakumu exineneni.
↑	A a fanele a sungurile eka mintila leyi a nga yi tlula.
↓	A nga fikangi emakumu ka pheji.

XIYENGE XA A: XITSALWANA**XIVUTISO XA 1****LEMUKA LESWI:**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala xitsalwana XIN'WE lexi nga na marito ya le xikarhi ka 400–450 (tipheji ti2–2½). U fanele ku hlawula muxaka wun'wana na wun'wana wa xitsalwana, wu nga va wa: ndzungulo, nhlamuselo, mianakanyo/miehleketo, nkanelo kumbe mavonelo. Vuxokoxoko lebyi hlamulaka xivutiso byi fanele ku humelerisiwa.

Eka tinhlamulo ta switsalwana hinkwaswo thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito leswi faneleke swi fanele ku humelerisiwa.

1.1 Ku va ndzi sele ndzexe swi ndzi ngenisile ekhombyeni.

Mukamberiwa u ta rungula hi khombo leri n'wi humeleleke loko a ta va a sarile a ri yexe laha a a ri kona.

[50]**1.2 Rirhandzu ra yena ra hlamarisa!**

Mukamberiwa u ta hlamusela hi rirhandzu ro hlamarisa leri a ri voneke/kumeke eka munhu wo karhi.

[50]**1.3 Loko a swo koteka ku tlherisela nkarhi endzhaku ...**

Mukamberiwa u ta humesela mianakanyo ya yena hi leswi a a ta swi endla loko a swo koteka leswaku nkarhi wu tlheriseriwa endzhaku evuton'wini bya yena leswaku a ta kota ku ya lulamisa swilo leswi a nga swi endlangiki kahle.

[50]**1.4 Ku va vatswari va nyika vana va vona mali yo tala swa pfuna swi tlhela swi onha.**

Mukamberiwa u ta tsala xitsalwana xa yena a kombisa ku pfuna na ku onha loku vangiwaka hi ku va vatswari va nyika vana va vona mali yo tala.

[50]**1.5 Ku tholana hi ku tivana swi yisa xiyimo xa vukorhokeri ehansi laha tikweni. Pfumela kumbe u kaneta.**

Mukamberiwa u ta tsala xitsalwana a pfumela kumbe a kaneta leswaku ku va vanhu va tholana hi ku tivana swi yisa xiyimo xa vukorhokeri ehansi laha tikweni.

[50]

1.6–
1.8 Eka swivutiso swa 1.6–1.8 mukamberiwa u ta hlawula xifaniso eka leswi a nyikiweke swona kutani a tsala xitsalwana hi xona, a aneka mhaka leyi xi n'wi tiselaka yona emiehleketo. U ta nyika xitsalwana xa yena nhlokomhaka leyi faneleke.

LEMUKA LESWI:

Ku fanele ku va na ku yelana eka hungu ra xitsalwana na xifaniso lexi hlawuriweke. Xi nga va xitsalwana xa ndzungulo, nhlamuselo, mianakanyo/miehleketo, nkanelo kumbe mavonelo.

[50]**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 50**

XIYENGE XA B: XITSHURIWA XA XITSALWAMBIKO**XIVUTISO XA 2**

LEMUKA LESWI: Eka tinhlamulo ta switsalwambiko hinkwaswo, loko nhlokomhaka yi tsariwile hi maletere lamatsongo ya khwatihatiwa, loko yi tsariwile hi lamakulu a yi khwatihatiwi naswona vuxokoxoko lebyi hlamulaka xivutiso byi fanele ku humelerisiwa.

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala switsalwambiko SWIMBIRHI leswi nga na marito ya le xikarhi ka 180–200 (pheji yin'we).

2.1 PAPILA RA XIMFUMO/MAFUNDZA

Eka papila ra yena mukamberiwa u ta kombisa ku vilela ka yena hi vukorhokeri bya xiyimo xa le hansi lebyi a hlanganeke na byona exibedhlele.

Xivumbeko: Adirese ya mutsari leyi sikuhatiweke evokweni ra xinene, (a yi funghiwi endzhaku ka ku sikuhata.) Adirese ya mutsaleriwa leyi rhangeriwaka hi xiyimo xa yena evokweni ra ximatsi, ku tlula ntila laha swi faneleke, xiloso (a ku funghiwi), nhlokomhaka, vundzeni, (manghenelo, miri na mahetelelo.) Nsariso lowu katsaka nsayino wa mutsari, mavito na xivongo (a ku funghiwi).

[25]**2.2 IMEYILI**

Mukamberiwa u ta tsalela xitichi xa maphorisa imeyili mayelana na ku bulusiwa ka muchini wa mali evhengeleni leri a tirhaka eka rona.

Xivumbeko: Adirese ya imeyili ya mutsari na ya mutsaleriwa, van'wana lava faneleke ku yi kuma, nhlokomhaka, xiloso, vundzeni lebyi katsaka manghenelo, miri na mahetelelo. Nsariso lowu katsaka vito na xivongo xa yena (a ku funghiwi).

[25]**2.3 AJENDA NA MAKANELWA**

Mukamberiwa u ta tsala ajenda na makanelwa ya nhlengeletano leyi veke kona yo khensa ntanga wa swiharhi lowu nyikeleke xikolo xa vona hi tileputhopo.

Xivumbeko: Nhlokomhaka, ku pfula, ku amukela, lava a va ri kona na lava tsandzekeke, ku hlayiwa ka makanelwa ya nhlengeletano leyi nga hundza, timhaka ta siku, switiviso na ku pfala. (Mukamberiwa u ta ngenisa vuxokoxoko lebyi faneleke ku ya hi tinhlokomhakantsongo leti a ti nyikeke.)

[25]**2.4 ATIKILI YA PHEPHAHUNGU**

Mukamberiwa u ta tsala atikili ya phephahungu mayelana na vamanana lava sunguleke pfhumba ro byala matsavu tanihi ndlela yo tihluvukisa.

Xivumbeko: Vito ra phephahungu, siku, n'hweti na lembe, vito ra mutsari wa atikili, nhlokomhaka, xifaniso loko xi ri kona, vundzeni na vuxokoxoko bya vutihlanganisi.

[25]

2.5 N'WANGULANO

Mukamberiwa u ta tsala n'wangulano lowu veke kona exikarhi ka yena na muakelani wa ka vona.

Xivumbeko: Nhlokomhaka, mbangu, ku thya swimunhuhatwa mavito lama tsariweke hi maletere lamakulu evokweni ra ximatsi ya landzeriwa hi hikombirhi, ku xewetana, swiendlo swa swimunhuhatwa endzeni ka swiangi, vundzeni na ku gimeta/lelana.

[25]**2.6 MATIMU YA MUFI**

Mukamberiwa u ta tsala matimu ya ndhuna ya le mugangeni wa ka vona tanihilaha a nyikiweke hakona hi vandyangu.

Xivumbeko: Nhlokomhaka, mavito na xivongo xa mufi, siku, n'hwetini na lembe ro tswariwa, ndhawu laha a tswariweke kona, vatswari va mufi, vuxokoxoko bya swa tidyondzo, vuxokoxoko bya ntirho wa yena, ku teka kumbe ku tekiwa, siku ro hundza emisaveni, xivangelo xa rifu, lava a va siyeke, ku n'wi navela ku etlela hi kurhula, ku phata xivongo xa yena. (Mukamberiwa a nga fanelangi ku tsala tanihi munhu wo sungula.)

[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 50
NTSENGO WA TIMARAKA: 100

XITANDZHAKU XA A: RHUBIRIKI YA MAKAMBELELO YA XITSALWANA – RIRIMI RA LE KAYA (TIMARAKA TA 50)**XIYA:**

- Tirhisa rhubiriki minkarhi hinkwayo loko u koreketa xitsalwana xa vutumbuluxi (Papila ra vu3, XIYENGE XA A).
- Timaraka to sukela eka 0 kufikela eka 50 ti avanyisiwile hi tinhlamuselo ta nkoka ta vuswikoti ta NTLHANU.
- Eka swilaveko swa Vundzeni, Ririmi na Xitayili, nhlamuselo yin'wana na yin'wana ya vuswikoti eka leta ntlhanu yi avanyisiwile hi swiyimo swimbirhi: xa le henhla na xa le hansi xikan'we na maavelo ya timaraka lama tirhisiwaka.
- Xivumbeko a xi khumbeki hi ku aviwa ka xiyimo xa le henhla na xa le hansi.

Swilaveko		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI & MAKUNGUHATELO (Mahlamulelo na miehleketo) Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo; Ndzemuko wa xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu. TIMARAKA TA 30	Xiyimo xa le henhla	28–30 -Mahlamulelo yo hlawuleka/lama tlhonthaka miehleketo na ku hundzisa eka leswi languteriweke. -Miehleketo ya vutlhari, leyi tlhonthaka miehleketo naswona leyi vupfeke. -Mahungu ya veketeriwile hindlela yo hlawuleka naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) ku katsa manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo.	22–24 -Mahlamulelo lama vumbiweke kahle swinene. -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa naswona yi kombisa vumbhoni byo va yi vupfile. -Mahungu ya veketeriwile kahle swinene naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo.	16–18 -Mahlamulelo lama amukelekaka. -Miehleketo leyi nga na nkhlulukelano na ku khorwisa. -Mahungu ya veketeriwile hindlela yo amukeleka naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo.	10–12 -Mahlamulelo ma na nkhlulukelano kun'wana. -Miehleketo a yi twisiseki naswona a yi kombisi vutitumbuluxeri. -Ku na vumbhoni byitsongo bya maveketelelo na nkhlulukelano wa mahungu.	4–6 -Mahlamulelo yo huhula. -Miehleketo yo hlanganahlangana yo ka yi nga kongomisi mhaka. -Mahungu yo huhula no vuyeleriwa. -Mahungu a ya veketeriwangi kahle naswona ya hava nkhlulukelano.
	Xiyimo xa le hansi	25–27 -Mahlamulelo ya xiyimo xa le henhla kambe lama nga riki na swihlawulekisi swa xitsalwana xo hlawuleka no tlhontha miehleketo. -Miehleketo ya vutlhari no vupfa. -Mahungu ya veketeriwile hindlela ya vutshila naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo.	19–21 -Mahlamulelo lama vumbiweke kahle. -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa. -Mahungu ya veketeriwile kahle naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo.	13–15 -Mahlamulelo lama amukelekaka kambe hungu a ri hlamuseriwangi ri twisiseka swinene. -Miehleketo yi na nkhlulukelano lowu amukelekaka na ku khorwisa. -Mahungu ya veketeriwile kahlenyana naswona ku na nkhlulukelanonyana (nhlanganonyana) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo.	7–9 -Mahlamulelo hakanyingi a hi lama kongomaka. -Miehleketo yi tala ku va leyi nga hlanganangiki na ku hlanganahlangana. -Ku hava vumbhoni lebyi kombisaka maveketelelo lamanene na nkhlulukelano wa mahungu.	0–3 -A ku kalangi ku ringetiwa ku angula ku ya hi nhlokomhaka. -Miehleketo hi leyi yi nga fanelangiki naswona a yi fambelani nakatsongo na nhlokomhaka. -A yi na nkongomo naswona yi pfuvapfuvike.

RHUBIRIKI YA MAKAMBELELO YA XITSALWANA – RIRIMI RA LE KAYA (TIMARAKA TA 50) (ku yisa emahlweni)

Swilaveko		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo/ nkucetelo, vundzeni; Mahlawulelo ya marito; Matirhiselo ya ririmi na swiaki na milawu ya rona; mahikahatelo, ntivoririmi na mapeletelo.	Xiyimo xa le henhla	14–15 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu. -Vutitshembi eka ku tirhisa ririmi naswona hindlela yo hlawuleka no tsakisa. -Xi koka rinoko naswona xi na thoni leynene no tlhavula. -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi kona. -Xi vumbiwile hindlela ya vutshila swinene.	11–12 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana kahle na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu. -Ririmi hi leri faneleke naswona thoni leyi tirhisiweke hi leyi fanaka minkarhi hinkwayo. -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi talangi. -Xi vumbiwile hindlela ya kahle swinene.	8–9 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu. -Ririmi ri tirhisiwile hindlela yo amukeleka ku hlamusela mahungu. -Thoni hi leyi faneleke. -Ku tirhisiwile ririmi leri amukelekaka ku tiyisisa vundzeni bya hungu.	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana katsongo na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu. -Matirhiselo ya ririmi i ya xiyimo xa madyondza swinene. -Thoni na dikixini a swi fambelani. -Ntivomarito lowutsongo swinene.	0–3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu. -Ririmi a ri twisiseki. -Nkayivelo wa ntivomarito wu endla leswaku mahungu ya nga twisiseki.
TIMARAKA TA 15	Xiyimo xa le hansi	13 -Ririmi i ra xiyimo xa le henhla naswona ri na thoni leyi faneleke. -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo i switsongo swinene. -Xi vumbiwile hindlela ya vutshila.	10 -Ririmi ra kahle no fanela. -Thoni ya kahle no fanela. -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo i switsongo. -Xi vumbiwile hindlela ya kahle.	7 -Matirhiselo lamanene ya ririmi eka minkarhi yin'wana. -Hakanyingi thoni hi leyi faneleke kambe ku na nkayivelo wo tirhisiwa ka ririmi leri amukelekaka.	4 -Ku hava matirhiselo lamanene ya ririmi. -Ku tirhisiwile swivulwa swo fana kumbe switsongo leswi hambaneke. -Ku na nkayivelo lowukulu wa ntivomarito.	
XIVUMBEKO Swihlawulekisi swa xitshuriwa; Mavumbelo ya tindzimana na swivulwa. TIMARAKA TA 5		5 -Mavumbelo ya nhlokomhaka i ya xiyimo xa le henhla swinene. -Vuxokoxoko lebyi hlawulekeke. -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hindlela ya xiyimo xa le henhla swinene.	4 -Vuxokoxoko byi vumbiwile hindlela yo twisiseka. -Ku na nkhlukelano. -Swivulwa na tindzimana swa twisiseka naswona i swo hambanahambana.	3 -Ku vumbiwile vuxokoxoko lebyi faneleke. -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hindlela leynene. -Xitsalwana xa ha twisiseka.	2 -Ku na timhakanyana to khomeka. -Swivulwa na tindzimana swi hoxekilenyana. -Xitsalwana xa ha twisisekanyana.	0–1 -Ku pfumaleka timhaka leti lavekaka. -Swivulwa na tindzimana swi hoxekile. -Xitsalwana a xi twisiseki.

XITANDZHAKU XA B: RHUBIRIKI YA MAKAMBELELO YA XITSALWAMBIKO XO LEHA–RIRIMI RA LE KAYA (TIMARAKA TA 25)**XIYA:**

- Tirhisa rhubiriki minkarhi hinkwayo loko u koreketa xitsalwambiko (Papila ra vu3, XIYENGE XA B).
- Timaraka to sukela eka 0 kufikela eka 25 ti avanyisiwile hi tinhlamuselo ta nkoka ta vuswikoti ta NTLHANU.

Swilaveko	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO Mahlamulelo na miehleketo; Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo; Xikongomelo, vaamukeri va hungu, swihlawulekisi/swiaki swa ririmi na mbangu.	13–15 -Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile. -Miehleketo ya vutlhari leyi vupfeke. -Vutivi byo enta bya swihlawulekisi swa muxaka wa xitshuriwa. -Matsalelo lama nga humiki emhakeni. -Vundzeni na miehleketo swi vumbanile kahle swinene. -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokomhaka. -Xivumbeko lexi faneleke no va na nkhaqato.	10–12 -Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekisi swa muxaka wa xitshuriwa. -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni. -Vundzeni na miehleketo swi vumbanile, swi hlamuseriwile kahle hi vuxokoxoko byo seketela nhlokomhaka. -Xivumbeko lexi faneleke lexi nga na swihoxo switsongo leswi onhaka nkhaqato.	7–9 -Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekisi swa muxaka wa xitshuriwa. -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka, ku na ku humanyana emhakeni. -Vundzeni na miehleketo swi vumbanile hindlela leyi amukelekaka. -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokomhaka. -Hi ku angarhela, xivumbeko hi lexi faneleke kambe xi ri na swihoxo switsongo.	4–6 -Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekisi swa muxaka wa xitshuriwa. -Ku na ku kongomanyana kambe matsalelo ya huhula. -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi vumbanaka. -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokomhaka. -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwile hindlela yo ka yi nga twisiseki. -Ku na swihoxo swo tala.	0–3 -Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekisi swa muxaka wa xitshuriwa. -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni. -Vundzeni na miehleketo a swi vumbanangi. -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokomhaka. -A ku tirhisiwani milawu ya xivumbeko lexi faneleke.
TIMARAKA TA 15					
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili, xikongomelo/nkucetelo, vaamukeri va hungu na mbangu; Matirhiselo ya ririmi, swiaki na milawu ya rona; Mahlawulelo ya marito; Mahikahatelelo na mapeletelo.	9–10 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu. -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile himfanelo swinene. -Swihoxo a swi kona.	7–8 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana kahle na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu. -Hi ku angarhela, ku na nkhaqatonyana wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile himfanelo. -Ntivomarito wa kahle swinene. -Swihoxo a swi talangi.	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu. -Ku na swihoxonyana swa ririmi. -Ku na ntivomarito wo ringanela. -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo.	3–4 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu. -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu tlhela wu va na swihoxo swo tala. -Ntivomarito wo kayivela. -Nhlamuselo a yi le rivaleni.	0–2 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu. -Swihoxo swi tele naswona ku na ku pfuvapfuvana ka timhaka. -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo. -Nhlamuselo a yi twisiseki nakatsongo.
TIMARAKA TA 10					

Mfanelo yo kopa yi pimiwile